

O'zbekstan Respublikasi Xaliq Bilimlendiriw Ministrliqi
A'jiniyaz atindag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikalik
instituti

Tariyx fakulteti

„Tariyxti oqitiw metodikasi“ qa'niygeligi
2-a topar oqiwshisi Sulaymanova Gulnazdin'
„Dintaniw“ pa'ninen

“Din ja'miyetlik tariyxiy ha'diyse.

Dinnin' en'da'slepki formalari”

R E F E R A T J U M I S I

No'kis 2013 jil

Jobasi:

I. Kirisiw

a) Din ja'miyetlik tariyxiy ha'diyse

II. Tiykarg'i bo'lim

a) Din, iyman, isenim tu'sinikleri

b) Dinnin' en'a'yyemgi formalari

III. Juwmaqlaw

Din sotsiallıq ha'diyse sıpatında din sotsialogiyası shen'berinde u'yrenileldi. Funktsionalizm ta'liyimatı ja'miyette sotsiallıq sistema sıpatında qaraydı, ondag'ı ja'miyettegi ha'r bir element belgili funktsiyanı ornılaydı. Dinnin' ja'miyettegi orınlaytug'ın sotsiallıq, ruwxıy, wazıypaları to'mendegilerden ibarat:

1. Ha'r qanday din iseniwshilerge toliqtiriwshiliq, ta'selle beriwshilik- kompensatorliq wazıypasın atqaradı. Misali, insanda turaqlı za`ru`rlik, talabi payda bolıwin alsaq, ol o`zinin` turimisi, o`miri, ja'miyet ha'm ta'biyat penen mu`na`siybeti barisında turmisliq maqsetlerine erisiwi ilajsız bolıp ko`ringendey boladı, onda qanday bolsa da ruwxıy manawiy za`ru`rlik seziledi. A`ne sonday za`ru`rlik diniy esaplanadı. Din bunday waqıtta onin` ruwxıy talabın qanatlandıradı, erkin bekkemlep, isenimin arttıradı, al qapa bolg`anda ta'selle berip, jog`altqapnın tapqanday ruwxıy jaqtan suyew tabadı. Bul wazıypa ha'r bir dinde ushiraydı. Islamda ha'r bir musulman bul du'nyada erispegen baylıqqa yamasa ruwxıy arzu-a`rmanına ol du'nyada erisiwine isendiredi, onin` ushin turmistag`i mashaqatlarg`a, qiyinshiliqlarg`a sabirli bolıp shidamlılıq ko`rsetiwge shaqıradı.

2. Dinnin` o`z iseniwshilerin birlestiriwshilik –integrativlik wazıypası, yag`niy belgili adamlar toparın bir ideya, ideologiyag`a biriktiriw, misali, yaxudiylikte bul dinge iseniwshilerdi bir millet, bar ekenligin jeke quday –Yaxvenin` en` suyikli bendeleri ekenligine isendirip olardı birlestiredi ha'm soni uqtıradı.

3. Ha'r bir din o`z qa`wimi turmisin ta`rtipke salıp, qadag`alaw funktsiyanın (regulyativlik) orınlaydı. Dinler u`rp-a`detleri, da`stu`rleri, ma`resimleri ha'm bayramlarınin` o`z waqtında qatal ta`rtipte a`mel qilg`an tu`rde orınlawına itibar etedi. Misali, islamdag`i 5 ma`рте namaz oqiliwi, Ramazan ayında oraza tutiliwi, Qurban haytlardin` belgileniwin aytsaq boladı.

4. Dinnin` baylanistiriwshiliq funktsiyası bolsa, o`zinin` iseniwshilerdi, ja'miyet penen shaxsti, etnikalıq toparlardı o`z-ara baylanistıradı ha'm bir dindegilerdin` bir ta`n, bir jan, bir isenimde ekeknligin baylanistirip tu`sindiredi.

5. Din sheklewshilik, nizamlastiriwshiliq wazıypasına iye. Amerika sotsiologi T.Parson: «Ha'r qanday ja'miyetlik du`zimde belgili sheklewlersiz bolmaydı. Onin` ushin nizamlar da`rejesine ko`terilgen morallıq normalar islep shig`ildi. Din bunday normalardı nizamlastirip qoymastan, olarg`a bolg`an qatnasiqlardı belgileydi». Misali islamdag`i shariat qag`iydalari, fixkti saqlaw.

6. Dinnin` filosofiyalıq, teoriyalıq wazıypası da bar. Bul wazıypa insang`a jasawdin` maqseti, turmistin` mazmunin tu`siniwge bag`darlaydı.

Dinnin` elementleri bul dinnin` sostav bo`lekleri. Rawajlang`an dinlerde onin` to'mendegishe elementleri bar.

1. Diniy sana.
2. Diniy xizmet (iskerlik)
3. Dinimiy munasibet.
4. Diniy ta`rtip qag`iyda ha`m sho`lkemler.

Dinnin` da`slepki formalarinda ele rawajlanbag`an boladi. Ha`zirgi rawajlang`an dinlerde diniy sana eki da`rejede –ideologiya ha`m sotsialliq psixologiya sipatinda qa`liplese. Adamzat ja`miyetinde dinnin` kelip shig`iwi, tariyxi ma`selesi de ku`ta` qiziqli ma`sele. Onin` kelip shig`iwina eki tu`rde ko`qaras bar edi, birinshisi marksistlik bolip, onda qandayda bir da`wirlerde adamzat dinsiz jasag`an, bunnan 20-40 min` jil burin din payda bolg`an dese, ekinshisi «dinnin` kelip shig`iwi insaniyat payda boliw menen qa`liplesti» dewshilerde bar.

Diniy oy pikiridin` sananin` kelip shig`iwina ja`ne psixologiya, sotsiaologiya, biologiyaliq, antropologiyaliq fenomenologiyaliq h.t.b. kontseptsiyalar dinnin` kelip shig`iw ma`selesinde tu`sindiriwge boladi. Geypara a`debiyatlarda dinnin` evolyutsiyaliq rawajlaniwi na`tiyjesinde uriwshiliq, xaliq-milliylik ha`m du`nyaliq dinlerdin` tiplerin atap o`tedi.

Din tuwrali tu`sinik, dinnin` ne ekenligi boyinsha ha`r tu`rli tariypler, ra`n`-ba`ren` pikirler, qag`iydalar bar bolip, solardin` ayirimlarina toqtap o`teyik. Din degen sorawg`a biz joqarida Prezidentimizdin` so`zin keltirip o`ttik. Bunnan tisqari din tabiyat, ja`miyet, insan ha`m onin` sanasi, jasawdan aqseti ha`mde ta`g`diri, insaniyattin` qorshap turg`an ortaliqtan tisqari bolg`an, oni do`retken, sonin` menen adamlarg`a duris, haqiyqiy, a`dil turmis keshiriw jolin ko`rsetetug`in ha`m u`yretetug`in ilahiy qudiret ku`shlerge isenim ha`m sol isenimdi ta`riyplep, belgilep beretug`in ko`z qaras, taliymat ha`m oy pikirler jiynag`i.

Dinnin` ne ekenligin biliw ushin, uliwma ko`z qarasta, din isenim, iyman degen tu`siniklerdi beredi. Isenim tuyg`isi ha`r bir adamnin`, insaniyattin` en` teren` ha`m go`zzal ruwxiy ma`na`wiy talabi. Du`nya juzilik tariyxiy rawajlaniw basqishlarinda insaniyattin` belgili isenimleri, dini bolg`an edi. Dinsiz isenimsiz xaliq adamzat bolmaydi. Din ne? Sorawg`a juwap beriw ushin to`mende og`an berilgen ta`riyplerge de itibar berip qarayiq.

Muxiddin ibn Arabiy Rusus al Xaqonda (Hikmatlar javhari) kitabinda dinler haqiyqatti biliwdin` tu`rli jollari esaplanadi. Bul jollar buddizmnen islamm`a shekem ma`ni ta`repinen qudaydi taniwg`a alip keledi. Eger ha`r bir dinnin` astari, ma`nisi duris an`lanip, duris tusindirilse, olar ma`ni ta`repinen Allani biliwge qaratilg`an ilim, ja`ne de haiyqattin` belgili ko`rinisi boladi. «Shayx Mansur al Xallaj o`zinin` tu`rli diniy taliymatlarg`a ta`riypinde» Diniy taliymatlar ustinen oy pikirler jurgizip sonday juwmaqqa keldim, olardin` ha`mmesi bir jalg`iz tamirdan shiqqan bir terektin` ko`p shaqalari boladi. Sol sebepli insannan diniy isenim menen jasawdi qatan` talap etpegil, onday jag`dayda ol o`zinin` da`slepki da`nekerlesken tamirinan ajirasip qaladi». Ha`mid al-“azzaliy “Ilim ma`nisine qaray iymandi bildiredi, biraq iyman

qa'ltin` isenimi, bul ilmdur, Allag`a iseniw ma`nisinde iyman to`rt ruwxiy psixologiyaliq awhalda boladi, birinshisi, juzego`ylik(eki juzlilik) iymani, g`amqorliqqa mu`ta`j (amanat) iymani, ushinshi jaqinlasiw iymani, to`rtinshisi, fanog`a (O du`nyag`a) yag`niy haqiyqatqa aylang`an iyman.

Iyman haqqinda so`z bolg`anda bul so`zdin` isenim ma`ninin ko`pshilik atap o`tedi. Isenim diniy ma`niste ko`birek qollang`ani menen onin`da ko`plegen ta`riypi bar. Misali, diniy kitaplarda eger iyman parizlari neshe dep sorasa, juwap bergil: to`rtew. A`weli- Qudaydi biliw, ekinshisi-Qudayg`a iyman keltiriw, u`shinshisi iymanin pu`tin tutiw, to`rtinshi iymandi o`zi menen alip ketiw (Chor kitap 3-bo`lim). Al, "iymanu ixrorun bil lisani va tasdiqun bil qalbi" onin` ma`nisi Iyman til menen iqror qilmaq ha`m dil birla tastiyoqlamaqdur. Ha`dislerde bolsa: Mo`minlerdin` iymanda jetigiregi- minez qulqi jaqsi bolg`ani ha`m hayallarg`a jaqsi ma`mile isleytug`inlari degen pikirler bar. Sonin` menen qatar iyman haqqinda O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstanli belgili filosof alimlar pikiri de og`ada bahali.

Akademik E.Yusupov: «Iyman shaxstin` o`z isenimine su`yengen halda basqalardin` niyeti, is ha`reketlerine, qa`telerine qatnas bildiriwi, iyman o`mirde tuwri jol tabiwidin` o`lshemi esaplanadi». Iymang`a negizlengen ruwxiy halatlardin` mazmuni, a`hmiyeti, shaxs ruwxiy kamalati da`rejesi menen belgilenedi. Ruwxiyliqtin` bul ta`repleri moral, a`dep, waziypa ha`m juwapkerlik sezimi, bilim ha`m ta`jiriye tiykarinda qa`liplesip, insan ruwxiy a`leminin` ishki negizin du`zedi. Iyman isenim negizinde turaqlasip barg`an son`, insannin` ja`miyettegi orni maqset ha`m umtiliwarinin` jen`ilislerin belgilep beriwshi tiykarg`i ruwxiy faktorg`a aylanadi. Adamlardi iymanli boliwg`a na`siyatlaw olardi a`dep-ikramli huqiqli qa`driyatlarg`a negizlenip xizmet ko`rsetiwge bag`darlaydi. Akademik J.Bazarbaevtin` pikirinshe «iyman belgili bir du`nyag`a ko`z qaras penen baylanisli individtin` ishki a`lemi, «meni» alg`a umtiliwi, onnan shig`atug`in o`z aldina bir ruwxiy halati ha`m sog`an sadiq bolip qaliwg`a qaratilg`an ishki ahdnamasi, hu`jdan tapsirmasi» (Iyman falsafasi ha`m onin` a`hmiyeti. O`zRIA KKB Xabarshisi,2000, N3, 63-bet).

«Iyman belgili bir du`nyag`a ko`z qaras penen baylanisli bolg`an ha`m individtin` ishki a`lemi «Meni», putinlik penen baylanisqa umtiliwi na`tiyjesinde payda bolatug`in o`z aldina bir ruwxiy halati ha`m sog`an sadiq qaliwg`a bolg`an ishki axdnamasi"». Bunday pikirlerdi ja`nede keltire beriwge boladi.Bizin` ata-babalarimiz, iyman isenimge u`lken kewil bo`lgen. Olar iyman isenimdi ja`miyetti rawajlandiriwg`a jeteklewshi qu`dreti dep bilgen. Iyman talaplari hesh bir din yamasa ta`liymatta islamdag`iday jetik, ha`r ta`repleme sheship, tu`sindirilib berilmegeni degen pikirlerde joq emes. Sonday-aq ayirim ilimpazlar iymandi diniy ha`m du`nyaliq dep bo`liwi kerek, a`yyemgi kitaplarda, shariat hikimlerinde iyman birew. Iymani taza adam din, shariat islerin de, du`nyaliq islerde bolsin, a`dep ikramliliqta da ilahiy nizamlarg`a a`mel

qiladi. Iyman talaplari waqitlar o`tiwi menen, du`zimler almasiwi menen o`zgermeydi. Shin iymanli adam ja`miyettegi ha`r tu`rli protsesslerge qaray o`zgermeydi, ba`lkim ja`miyettin` ruwxiy manawiy ha`m bilimlendiriw, ja`miyetlik ha`m ma`deniy printsiplerinin` negizinde barg`an sayin, waqittin` o`tiwi, jasawi turmis qa`lpine qaray pa`klenip kamal tabadi. Iyman jetik boliwi ushin isenim, haq iqrar ha`m a`meliyat, so`z ha`m isi ba`rha`ma muwapiq keliwi kerek. Islamdag`i iyman 7 na`rsege isenim boliwin ko`rsetip, bular: Allandin` jeke birewligine, perishtelerge, payg`ambarlarg`a muxaddes kiatplarg`a, aqiretke, ta`g`dirge ha`m qiyamet qayimg`a, qayta tiriliwge bolatug`inlig`in aniqlap beredi. Dindegi iymanda ko`birek “Alla-taala ne der eken, Alla aldinda qanday juwap beremen?” degen isenim bolsa, du`nyaliq iymanda adamlar neder eken, adamlar aldinda ne deymen? Degen qag`iyda bag`dar ko`rsetilgen. Bul eki iymandag`i teoriyalik negizlerdi salistirsan`, islamdag`i negizlerdin` ju`da` puxta ha`m ku`shli ekenligi sezilerli da`rejede bolsada ja`miyettin` rawajlaniwhi ushin tek g`ana diniy ta`rbiyanin` o`zi jeterli dep esaplamaymiz, Prezidentimiz jaslarimiz o`z isenimin bekkemlep bariwi, o`z eli, jurti, xalqina sadiq boliwi, a`dep ikramliliqa, ilim-yuilimge talpiniwi kerek. «Watandi suyiw iymannandur degen edi. Ha`dislerde adamlardin` a`sirler boyi jaqsi islerge baslap, o`z Watanina bolg`an muhabbatin ta`rbiyalaydi. Insan kamil, jetik, ruwxiy jaqtan qa`liplesken, o`skenligi ushin bul du`nyada belgili maqsetler qoyip sog`an erisiwge talpinadi, ilim uyrenip o`zin bilimin bayitip baradi, oy o`risin asiradi iyman ta`rbiya arqali jetilisip baradi. Ta`rbiyalik ko`p shaqali terek bolsa, iyman, hujdan ta`rbiyanin` o`zegi bolip esaplanadi. Jaslarimizda a`weli o`zlerin, milletin, Watanin tanisa, o`zligin bilse, elim, jurtim dep janip jasasa g`ana iymanli, isenim bola aladi. Iyman degende ayirim waqitlari «iyman ju`zli», «iymanli», “iymansiz” “iymansiz” degen so`zler paydalanadi. Iymani duziw adam hadal, taza, qa`lbi ken` jaqsi adam tu`siniwge boladi. Belgili bolg`anin day, sayiz da`r`ya shawqim su`renlep aqsa, teren`da`r`ya a`ste aqirin ag`adi. Insan iymani jetilisip barg`an sayin onin` bilimi de teren`lesedi. Onda qolaysiz minezler, baqirip-shaqiriwlar, biya`deplik ha`m uyatsizlik bolmaydi, oni teren`da`r`yag`a salistirsaq artiqsha bolmaydi. Iymannin`da o`siwi basqishpa-basqish bolip: iymansizlik, iymani o`zgeriwi (g`ayri kamillik), iymani ka`mil, jetiklik esaplanadi. Uliwma bizin` aramizda sap hu`jdanli, iymanli adamlar kanshelli ko`beyse, sonda Watanimiz go`zzal bolatug`ini so`zsiz.

A`yyemgi da`wirde ko`p min` jilliq tariyxina iye formalari bolg`anin ilimiy a`debiyatlarda atap o`tkeni ushin ayirimlaringa toqtap o`tpekshimiz. Solardin` en`da`slepkileri Totemizim- onin` urig`i, yag`niy “haywanlar ha`m o`simlikler menen adamlardin` qarindasliq baylanisi bar”lig`in tu`sindiredi. Ha`r bir uriw, qa`wimnin` uliwma belgileri to`temleri belgili o`simlik yamasa haywanattan kelip shiqqan dep bilgen. Bir to`temge ta`n bolg`an u`rp-a`detleri ha`m normalari qa`liplesken. Bul din formasi Arqa Amerika indeetslerinin` Ojibva qa`wiminin` ati menen atalg`ani menen, Avstraliya, Orayliq Afrika negrleri arasinda taralg`ani ha`m

qalipleskeni izertlengen. Biraq du'nyadag'i barliq dinlerde totemizm qalidqlari ushiraydi. Bul dinde belgili bir birlestirishilik, ta'rtipke saliwshilik sheklewshilik («Tabu») waziypalarin atqarg'an edi.

2. Animizm (latinsha anima- rux, jan ma'nisinde) ruxlardin` bar ekenligine isendiriw. Adamlar tabiyattin` ilahiy ku'shi, ruxin qorshag`an taw, da`r`ya, tog`ay, tas h.t.b. barlig`in solarg`a tabinip, haqina duwa oqip, ha`r tu`rli ma`resimler o`tkergen. Totemizm ha`m animizmge baylanisli Orta Aziya xaliqlarina ko`plegen u`rp-a`det, da`stu`rleride ushirasadi.

3. Shamanizm yamasa siyqirli («shaman» so`zinin` tungus tilinen awdarmasi «siyqirliq» ma`niste) shamanlar, a`dette belgili ritual ha`reketler arqali dawis shig`arip, qosiq aytip, oying`a tu`sip, sekirip, nag`ara, qon`irawlar, namalar shertip o`zin ilahiy ruxlar, du`nyasi menen baylanisqan, tilleskendey taqilette «siyqir» ko`rsetip adamlar isenimine diqqatina, oy pikirine ta`sir etken. Ilahiy ku`shler menen bunday baylanisinin` usili, joli turmista na`ma`lim, aldin ala bilmeytug`in sharayatilardan kelip shiqqan. Qaraqalpaqstanda porxanlar, Sibirdegi shamanlardan ayirmashilig`i az bolsada belgili waziypalar funktsiyalar atqarg'an edi. Biraq shamanlar a`yyemgi zamanlarda adamlardin` pikirlewin, sanasin isenimin bekkemlewde ulken rol atqarip, u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Siyqirliliq ko`rsetiwde ko`plegen maqsetler qoyilg`an, solardan: ziyan keltiriwshi, a`skeriy siyqirliq, muxabbat, den sawliqqa, awirg`an adamdi emlewge ha`m hawa rayina ta`sir etiwge baylanisli tu`rde ta`sir etip atirg`an.

4. Fetishizm (frantsuzshadan alinip tumar) jansiz zatlarg`a isenim. Misali, ha`ykeller, su`wretler, tumar, ko`z monshaq h.t.b. muxaddes ilahiy ku`shke iye dep tusindiriledi. Solay etip a`yyemgi da`wirdegi diniy tusiniktin` elementleri adamnin` o`mir su`riwine, jasawina turmis ta`rzine ta`sir etiw arqali belgili isenimlerdi, ruwxiy keshirimlerin, du`nyag`a ko`z qaralarin, o`z-ara qatnasiqlarin retlestiriwge xizmet etken.

A`debiyatlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T-2011.
2. «Hu'jdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'grisida»gi qonun 1998.
3. Karimov I.A "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" –T. 1992.
4. Karimov I.A "Ozbekiston XXI asr bo'sagasi: xavfsizlik tahdid, barqororlik shartlari va tarraqiyot kafolatlari –T. 1997.
5. Karimov I. A "O'lo'loh qalbimizda, yuragimizda. –T. 1999.
6. Karimov I.A "Yuksak ma'naviyat engilmas kuch" T.2008.
7. Mominov A, Yo'ldashxo'jaev H va boshq "Dinshunoslik" darslik T-2004 y
8. Yo'ldashxo'jaev H, Rahimjanov D, Komilov M "Dinshunoslik" ma'ruzalar matni ToshDPI nashriyoti -2000 y
9. Xasanov A, Komilov M., Uvatov va boshq "Islom tarixi" «Toshkent islom universiteti» 2008